

Василь СТЕФАНІВ

*кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії*

гуманітарного факультету

Українського католицького університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0667-7069>

e-mail: stefaniv@ucu.edu.ua

ДМИТРО ДОНЦОВ ТА РЕЛІГІЯ: СВІДЧЕННЯ ТЕКСТІВ І КОНТЕКСТІВ

Простежено еволюцію поглядів на релігію та Церкву теоретика інтегрально-го націоналізму Д. Донцова, зокрема встановлено історично-психологічні причини таких трансформацій. Визначено, що в першому періоді своєї публічної діяльності (марксистському) Д. Донцов різко негативно ставився до релігії, зокрема щодо її викладання у школах. Встановлено, що на той час він вважав, що релігія та Церква допомагають державі пригноблювати народні маси політично й економічно. З'ясовано, що причиною появи таких поглядів у молодого публіциста було значне поширення ідей соціалізму в Європі, під впливом яких опинилося багато видатних людей того часу. Наголошено, що соціалістичні ідеї видавалися прогресивними й здатними змінити суспільний устрій на краще.

Визначено, що у другому періоді своєї діяльності (націоналістичному) Д. Донцов визнав вагому роль релігії та Церкви у функціонуванні суспільства, вбачав консолідаційну роль Церкви в перетворенні племені на націю, навіть зауважував ідеологічно-структурні подібності між інтегральним націоналізмом і релігією та Церквою; вважав, що як вірні служать своєму абсолютowi – Богові, так націоналісти вірні своєму богові – нації, й задля служіння ідеалowi і вірний католик, і вірний націоналіст готовий піти на великі жертви, навіть віддати життя.

З'ясовано, що різка зміна ставлення Д. Донцова до релігії та Церкви сталася передовсім унаслідок спостереження публіциста за діяльністю більшовиків, які в підрадянській Україні активно втілювали в життя марксистські постулати: руйнували храми, розстрілювали священників та вчителів, спалювали книжки і, звичайно ж, заборонили викладання релігії у школі (чого так прагнув у 10-х роках ХХ ст. Д. Донцов).

Спостережено, що, попри визнання важливої виховної та організаційної ролі Церкви в суспільному житті, зокрема українського народу, Д. Донцов не виявляв у тогочасних працях особистих християнських переконань, радше навпаки – іронія та критицизм щодо християнства й надалі помітні в його працях. Тож констатовано, що звертання до релігійної ідеології та церковної структури в автора суто прагматичне: він «приглядався», що можна використати для створення ефективної націоналістичної ідеології та дієвої структури націоналістичної організації.

Визначено, що з роками інтерес до релігійних догм у Д. Донцова посилювався, тож окреслено ще один період у його політологічній творчості – містичний (хроно-

логічно не чітко обрамлений). Зауважено, що більшовизм автор сприймає як слугу диявола, тим часом українську націю, українську Церкву – як слуг Божих. Спостережено, що тексти Д. Донцова містять усе менше гострих зауваг щодо Церкви чи віри, натомість перейняті релігійним пафосом. Стверджено, що погляди Д. Донцова як публіциста і як людини на релігію та Церкву зазнали впродовж його життя кардинальних змін, зумовлених передусім історичними й частково психологічними чинниками.

Ключові слова: Церква, релігія, освіта, національна держава, інтегральний націоналізм, соціалізм, національна еліта.

Релігія та релігійні інституції в кожній організованій спільноті – це важливі регуляторні чинники суспільних відносин. Діапазон їх дії доволі широкий: від цезаропапізму чи конкордату до повного відокремлення Церкви від держави. Дмитро Донцов починав як запальний прихильник останньої моделі, а зупинився, якщо не на різновиді націоналістичного цезаропапізму/конкордату, то принаймні на визнанні ролі релігійних інституцій у функціонуванні національної держави. Зазначена проблема не втрачає актуальності впродовж тисячоліть розвитку людства, а в сучасних українських реаліях постала доволі гостро. Також не менш актуальне внутрішнє прийняття/неприйняття основ віри окремою особистістю.

Об'єкт дослідження – світогляд теоретика українського інтегрального націоналізму Д. Донцова, викладений у його основоположних працях. Предмет – причини еволюції поглядів Д. Донцова на місце і роль релігії та Церкви у функціонуванні держави загалом та національної зокрема, а також зміни у ставленні до віри і Церкви Д. Донцова як особистості.

Мета статті – простежити еволюцію поглядів теоретика інтегрального націоналізму щодо місця релігії та Церкви в національній державі й визначити причини змін його світогляду. Досягненню поставленої мети слугуватиме виконання таких завдань: 1) аналіз праць Д. Донцова, присвячених взаємодії інтегрального націоналізму (згодом – національної держави) з релігією та Церквою; 2) визначення вектора зміни світогляду публіциста; 3) виявлення причини таких змін.

Про світоглядні постулати Д. Донцова (серед яких питання «Церква–націоналізм» та «релігія–націоналізм» посідають одне з важливих місць) і про саму особу головного теоретика українського інтегрального націоналізму сьогодні є чимало публікацій, виданих в Україні та за кордоном. Безперечно, базова, стартова для дослідника в цій ділянці – праця Степана Ленкавського «Філософічні підстави “Націоналізму” Донцова» (Ленкавський, 1928). Серед діаспорних досліджень цієї теми вагомі праці Володимира Мартинця (Мартинець, 1949), Михайла Сосновського (Сосновський, 1974), Юрія Шереха (Шевельова) (Шерех, 1949), Мирослава Прокопа (Прокоп, 1973) й ін. Після відновлення Україною незалежності питання про місце релігії та Церкви в доктрині інтегрального націоналізму було предметом дослідження таких авторів, як Олександр Зайцев (Зайцев, 2011, 2013), Сергій Квіт (Квіт, 2013), Олег Баган (Баган, 2010), Василь Стефанів (Стефанів, 2008а, 2008б), Юрій Рудницький (Рудницький, 2020) та ін., однак деталізованого й поглибленого аналізу, що простежував би причинно-наслідкові зв'язки зміни поглядів головного теоретика інтегрального націоналізму щодо ролі Церкви і релігії в житті нації та національної держави, немає.

Провідний метод цього дослідження – описово-аналітичний, відтак порівняльний, частково – історичної реконструкції.

Нижче розгляну еволюцію поглядів Д. Донцова щодо ролі релігії та Церкви в житті суспільства/держави відповідно до трьох основних періодів його ідейного життя, що їх зазвичай визначають дослідники: соціал-демократичного, націоналістичного, містичного (Мислене древо, б. р.).

Соціал-демократичний (марксистський) період. Потреба суспільних реформ у Росії, студентські рухи в Санкт-Петербурзі, де навчався Д. Донцов, потужна соціалістична література з Європи, що була популярною також у Галичині, куди приїхав революціонер, Франкові: «Наша ціль – людське щастя і воля,/ Розум владний без віри основ», «Не моліться вже більше до бога.../ Бо молитва – слаба там підмога,/ Де лиш розум і труд у пригоді стає» («Вічний революціонер») (Франко, 1979, с.14), Лесині «люди робочі» з «Досвітніх огнів» та багато інших творів і подій – усе дихало соціалістичною ідеєю, яка на той час видавалася дуже прогресивною, народною, справедливою. Тож цілком закономірно, що активний юнак, який прагнув позитивних змін у суспільстві, захопився, як і багато інших талановитих людей, цією ідеологією. Головна праця Д. Донцова на цьому етапі – реферат «Школа а релігії», виголошений на 3'їзді академічної (студентської) молоді у Львові 1909 р. У цій невеликій брошурі молодий (26-річний) автор переконував, навіть агітував, що Церква з її вченням – надзвичайно шкідлива інституція в суспільному житті. Попри те, що XIX ст. мало багато наукових відкриттів, які перекреслювали релігію, говорити про її смерть, на думку доповідача, рано – вона ще залишалася активним ворогом. І цей ворог жив у школі, де ще дотепер викладали Катехизм.

Завдання школи, вважав Д. Донцов, – формувати в учнів критичне мислення, яке водночас є «важним засобом до політичної і соціальної еманіпації широких народніх мас» (Донцов, 1910, с. 8). Натомість релігія вчить покори, пасивності, некритичного сприйняття дійсності. Автор детально розглядав складові релігії: космогонію, систему моральності, культ – і на кожному етапі емоційно розвінчував віру, передусім християнство. Слова на взірць «дикість», «абсурд», «ослячі чесноти», «релігія попів», численні знаки оклику можуть свідчити про дві речі: автор пропускав сказане через серце та маємо текст умілого маніпулятора, що апелював і до розуму читача, і до його душі. Висновок щодо космогонії у Д. Донцова такий: «Прошу уявити собі, що діється в голові ученика, коли один професор викладає йому “дійсність”, а другий (катехет) – “неможливість”; ... один – закони фізики, другий – ходжене по водах» – і далі в такому ж гостро полемічному дусі (Донцов, 1910, с. 16). Оскільки текст належить соціалістові-марксистові, то не обійшлося і без економічної складової: «А між тим і професорів, і катехетів удержує одна і та сама держава» (Донцов, 1910, с. 16). Нижче знайдемо цілком категоричний марксистський постулат: Церква «є рівночасно слугою держави і капіталу» (Донцов, 1910, с. 30). І навіть просту відповідь на найскладніше екзистенційне питання: коріння релігійності мас – в «економічних і соціальних умовах життя цих мас» (Донцов, 1910, с. 35).

Щодо християнської моральності автор також категоричний: вона є «психологічним гальмом», «утримує народні маси в їх скотському існуванні і помагає їм не ремствуючи, в покорі, носити свої кайдани» (Донцов, 1910, с. 22). Щодо шкільних катехитів Д. Донцов уживав термін «денунціатори» – агенти держави, які доносять на викладачів та учнів, якщо ті не дотримуються церковних приписів. Відтак, як стверджував полеміст, порушників карають: професорів переводять на нижчі посади, учнів «віддаляють» із гімназій. Картина з катехитами виглядала справді похмуро – автор

умів досягати мети. Варто констатувати, що Д. Донцов не виступав проти свободи совісті: нехай охочі проповідують релігійні істини деінде, лишень не у школі. Забігаючи наперед, зазначу, що саме більшовики з їхньою реально втіленою «свободою віросповідання» змусять соціаліста-марксиста Д. Донцова кардинально переглянути своє бачення як марксистського вчення, так і християнських догм.

Подібна ситуація щодо кліру. Марксист нарікав, що служителі культу не лише проповідують про гріх і покуту, а сиплють прокльони на голови соціалістів. Згодом, у другій половині політичного життя, Д. Донцов захоплюватиметься «воюючою церквою», її незламністю й жертовністю, а поки що звинувачував *«ecclesia militans»* у тому, що вона кидається у вир політичного життя, підбурює, агітує заради досягнення власного *credo* (Донцов, 1910, с. 14). Свої твердження він часто аргументував «антидемократичними» папськими енцикліками, що вийшли в 60-х роках XIX ст. Однак ще за життя автора, у 60-ті роки XX ст., відбувся Другий Ватиканський собор, що значно здемократизував католицьку доктрину (Документи, 2014). Безперечно, такий уважний публіцист, як Д. Донцов, не міг не спостерегти цих змін у діяльності Католицької Церкви. Однак письмової реакції автора конкретно на ці події немає.

Епіграфом до реферату слугували слова бельгійського соціаліста Еміля Вандервельде (Émile Vandervelde) про те, що релігія для панівного класу є засобом політичного та економічного панування. Ці марксистські тези вказують принаймні на дві обставини: Д. Донцов «сповідував» соціалізм і робив це не на основі самих гасел, а був обізнаний із тодішньою європейською політичною літературою. Загалом, брошура рясніє прізвищами європейських і менше – азійських науковців, письменників, філософів різних часів (Чарльза Дарвіна (Charles Darwin), Ернеста Геккля (Ernst Haeckel), Миколая Коперника (Mikołaj Kopernik), Іммануїла Канта (Immanuel Kant), П'єра-Сімона Лапласа (Pierre-Simon Laplace), Ісаака Нютона (Isaac Newton), Йогана Вольфганга Гете (Johann Wolfgang von Goethe), Вармунда (Adolf Warmund), Арістотеля (Αριστοτέλης), Артура Шніцлера (Arthur Schnitzler), Августа Бебеля (August Bebel), Вільяма Оккама (William of Ockham), Ернана Кортеса (Hernán Cortés), Томаша Масарика (Tomáš Masaryk), Сократа (Σωκράτης), Конфуція (孔子) та ін.), що разом із цитатами німецькою, латиною, польською надає їй «інтелектуального вигляду» і свідчить про високу ерудицію автора. А проте можна спостерігати високу частотність уживання марксистських термінів, як-от: «робочі маси», «класова держава», «ідеологія пануючих класів», «буржуазія», «економічне визволене», «ідеал соціалізму» й ін., а також відомих гасел на кшталт: «...ми, соціалдемократи, знаємо, що не “свідомість чоловіка визначає спосіб його життя, а навпаки, спосіб його життя визначає його свідомість”» (Донцов, 1910, с. 35), що надає реферату рис агітаційної літератури. До речі, покликання на праці Карла Маркса (Karl Marx) у брошурі відсутні. І ще одне спостереження: автор критикував здебільша Католицьку Церкву, добре обізнаний із папськими енцикліками, часто цитував їх та праці католицьких священників. І лише на 29-й сторінці зауважив, що Православна Церква також шкідлива для розвитку суспільства, як і Католицька. Пояснити більшу увагу до «шкідливості» саме католицизму можна, очевидно, тим, що автор користувався європейськими джерелами, а також, на мою думку, його належністю, принаймні номінальною, до православ'я. Звісно, «чуже» критикувати легше, ніж «своє». Зрештою, це лише мій висновок, що впливає із цієї доповіді, а не глибоко аргументоване твердження. До того ж, попри значно меншу увагу до Православної Церкви, автор афористично, цілком у своєму

стилі, підсумовує: якщо й існує якась різниця між Православною і Католицькою Церквою, то хіба така сама, як між дияволом і вельзевулом (Донцов, 1910, с. 30). Про регресивну роль протестантизму в рефераті не йдеться взагалі.

Передмову до реферату написав Микола Залізняк – 21-річний український соціаліст-революціонер, родом із Мелітополя, земляк Дмитра Донцова, що також емігрував до Львова, рятуючись від арешту в Російській імперії. Микола Залізняк прожив насичене політичне життя, однак згодом загинув у Пермі, у радянському концтаборі. Так-от, у передмові М. Залізняк вказував на позитивний досвід Франції, де у школах уже не викладають релігії, та на негативний – Австрії, де цього відокремлення ще не зробили. Також критикував галицьких українців, що вони, попри те, що домоглися відкриття в Австрії українських гімназій, не дбають про зміст освіти, тобто допускають викладання у школах релігії. Показово, що автор передмови використовував партійні звертання соціалістів, які сучасний читач сприймає вже як комуністичні: «Реферат тов. Донцова, який отсе йде в світ і порушує одну з пекучих сторін модернізації шкільництва взагалі» (Донцов, 1910, с. VI). Цікаво, що відповідь влади на таку антицерковну публікацію була прогнозованою, хоч і не миттєвою: лише 27 травня 1910 р. «львівський ц. к. державний прокуратор сконфіскував слідуочу брошуру» (Донцов, 1910, с. II).

Підсумовуючи, зазначу, що соціл-демократичний період у житті людини, яка формувалася на зламі XIX–XX ст., був неминучим. Також неминучими були й наслідки захоплення соціалізмом (марксизмом) – різко негативне ставлення до релігії та Церкви.

Націоналістичний період. Переорієнтація Д. Донцова від марксизму до націоналізму подібна вже не на еволюцію, а радше на революцію в його світогляді. Це відбулося після Першої світової війни. Публіцистично-науково-політична зрілість (у 1917 р. Дмитро Донцов був у прекрасному творчому віці – 34 роки, за плечима – навчання у Відні, розчарування в європейській демократії, одруження з галичанкою, життя в Берліні та Швейцарії, знайомство з помітними національно свідомими постатями, до прикладу, В'ячеславом Липинським чи Євгеном Коновальцем); відтак праця в гетьманському уряді в Києві; тривале життя в Галичині (провідна роль Греко-Католицької Церкви (особливо – митрополита Андрея Шептицького) в житті галицьких українців) – це, без сумніву, досить вагомі чинники, що вплинули на зміну ідейної орієнтації бунтівного таврійця. Хоч, на мою думку, визначальним чинником був прихід до влади більшовиків у Наддніпрянській Україні. Дмитро Донцов побачив утілення марксистських ідей в «окремо взятій країні» – СРСР – і зробив відповідні висновки.

Показово, що 1909 р. у доповіді «Школа а релігія» тоді ще марксист Д. Донцов, громлячи Церкву, негативно-іронічно відгукувався і про націю: «... натомість з'являються нові фетиші: “загальне добро”, “інтереси нації” та інші, не менше од господа бога проблематичні реальности, але які, про те, в ділі оглупління народу [підкреслення моє – В. С.] гратимуть ни менше важну ролю» (Донцов, 1910, с. 33). І тут через якийсь десяток років ситуація змінилася на 180 градусів: нація – уже не фетиш для одурманення народу, а абсолют, а релігія – цілком нормальний світогляд, корисний для побудови національної держави. Ба більше, націоналістичний і релігійний світогляди, виявляється, досить подібні, тож уже можна говорити про вірних католиків та вірних націоналістів. Стаття Д. Донцова цього періоду «Церква і націоналізм» (1924),

як і більшість його творів, рясніє афоризмами, однак має чітку структурування думки: старий європейський націоналізм (тобто націоналізм XIX ст.), що ґрунтувався на антиклерикалізмі, – це пережиток минулого. Натомість модерний націоналізм знаходить точки дотику з релігією, зокрема із християнством.

У Європі після війни починаються «перепросини» з Ватиканом, у Галичині «де-які націоналістичні напрямки одверто простягають руку церкві» (Донцов, 1924, с. 2). Також автор зауважив, що, виявляється, Церква таки служила нації: «Не хочу сказати, що церква відверталася від служіння національному ідеалові. Коли перед революцією таке можна було твердити про українське духовенство за Збручем, то ні в якому разі про галицьке або буковинське» (Донцов, 1924, с. 2). Як і у своєму соціалістично-марксистському минулому, Д. Донцов здебільша говорить про Католицьку Церкву. Також про Греко-Католицьку Церкву написано несподіваний позитивний пасаж – у проєкції на Православну Церкву Польщі: «Багато ... в справі оздоровлення православної церкви в Польщі могли б зробити і наше греко-католицьке духовенство. (Ріжниця вір тут не має нічого до діла)» (До процесу, 1923, с. 265). Ідеться тут про потребу внутрішньої організації, яку Православна Церква Польщі успадкувала від Російської Православної Церкви, з якої Пйотр I (Пётр I) зробив «податне знаряддя в руках уряду» настільки, що «навіть її вірні сини, як напр. В. Соловцов і Розанов, нераз звертали свої очі до далекого Риму, чекаючи від нього тої сили, що могла б відродити змишавілий організм» (До процесу, 1923, с. 265). Цікава деталь: таврійський бунтівник називав греко-католицьке духовенство «нашим». Що це: політична гра чи ознаки певної асиміляції, «оголичення»? Безперечно, роки спілкування з галицькими націоналістами, а перед тим і соціалістами, які переважно походили зі священничих греко-католицьких родин або навчалися в греко-католицьких школах, давалися взнаки. Зрештою, Марія Бачинська, дружина Дмитра Донцова, по материнській лінії також походила зі священничої родини. Щоправда, як «наше греко-католицьке духовенство» мало б «оздоровлювати» Православну Церкву в Польщі, – автор не пояснив. Загалом, як зазначають дослідники, саме через пригнічений стан православ'я в Росії Д. Донцов більше апелював до католицизму через його «активізуючий дух» (Хорват, 1995, с. 34).

Дмитро Донцов різко заперечував постулати старого націоналізму: матеріалізм, раціоналізм і соціалізм. Зауважував, що тепер на них опираються хіба що комуністи, які «з ясністю вульгаризатора, в п'ять мінут розв'яжуть вам усяку світову проблему» (Донцов, 1924, с. 1) (щоправда, не так давно з такою самою «ясністю» розвінчував релігійні догми й він сам). Цим трьома постулатами, наче божкам, поклонялися Михайло Павлик, Михайло Драгоманов та Іван Франко. Але з настанням нового часу божки «заникли», натомість прийшов новий націоналізм, світогляд якого надзвичайно наближений до світогляду Церкви (Донцов, 1924, с. 1). На місце раціоналізму – національний догматизм. Беручи за взірць релігійне вчення, новітній націоналізм почав шукати «свого Бога». І знайшов – націю. Також матеріалізм поступився місцем ідеалізму. Якщо раніше соціалісти (і «старі» націоналісти) не сприймали думки, що «не хлібом єдиним живе людина», то тепер новий націоналізм, як і Церква, використовував різні засоби, зокрема й мистецтво, яке раніше відкидав, для досягнення своїх цілей, якими є слава, честь нації, її майбутнє. Для наближення до свого ідеалу націоналісти, наче вірні для Спасителя, готові були йти на будь-які жертви. Дмитро Донцов нагадував, що вороги новітнього націоналізму закидають йому войовничість і фанатизм. Але саме ці риси, вважав автор, надавали йому «теологічного характеру»

(Донцов, 1924, с. 1). Давній націоналізм «поклонявся», на думку Д. Донцова, соціалізму і в питанні ставлення до предків. Натомість новітній – «високо тримає прапор традиціоналізму» – як і Церква (Донцов, 1924, с. 2).

Як уже зазначено, найбільше до зміни поглядів соціаліста Д. Донцова спричинився більшовизм, його війна проти мови, традицій, родини, предків і віри, що є «фундаментом нації» (Донцов, 1967b, с. 11). Тому він був захоплений тим, що українська Церква бореться проти більшовизму, саме вона «перетворює розпорошене плем'я в свідому націю» (Донцов, 1924, с. 2). Як уже зауважено, Д. Донцов більше як критичної, так і позитивної уваги приділяв Католицькій Церкві, ніж Православній. Здається, у праці «Церква і націоналізм» можна знайти й позитивну відповідь щодо причин такої уваги. Автор навів промовисті слова Миколи Гоголя, з якими, щоправда, погодився лише частково: «Коли б ся всемогуча влада (папство) не вхопила всього в свої руки, не двигала і не кермувала народами по своєму бажанню, – Європа розсипалась би ... Вона б не вийшла з хаосу, не злилась би залізною силою ентузіазму в одну стіну, що перелякала своєю міцністю східних завойовників» (Донцов, 1924, с. 3).

Однак загалом, визнаючи багато спільного в підході до пояснення суспільних процесів і керування ними в Церкві й організованого націоналістичного руху, Д. Донцов продемонстрував технічний, інструменталістський підхід: якщо в минулому критикував Церкву, викривав її як ворога трудящих, то тепер іронізував із неї: «Для ідеалу церкви ніяка жертва не завелика ... В ім'я сього абсолюта можна спалити Содом і Гомору, грішників разом із праведниками, наслати на людськість голод, потоп, огонь і меч, підняти брата на брата» (Донцов, 1924, с. 6). Водночас зазначав, що такі методи прийнятні для націоналістів. Важко буває відрізнити, де він маніпулював церковними догмами, особливо біблійними фразами, а де – щиро вважав їх прийнятними й ефективними для «модерного», нового націоналізму. «Модерний націоналізм “нетолерантний” і “фанатичний”, бо занадто вірить у свою правду. І в тім відбивається світогляд *тої великої організації* [Церкви – В. С.], яка вчить, що “хто не зо мною, той проти мене”: яка своїх ворогів зве “зміями і кодлом гадючим”, а не простягає їм руку в ім'я “міжнародної солідарності”» (Донцов, 1924, с. 6). Про те, що Церква, передусім Греко-Католицька, не могла залишити подібні сумнівні паралелі без відповіді, є дослідження (Зайцев, Беген, Стефанів, 2011; Зайцев, 2013; Квіт, 2013; Стефанів, 2008а; Стефанів, 2008б), тут ж ідеться передовсім про внутрішню мотивацію Д. Донцова. Як людина високої ерудиції, він не міг не знати богословської інтерпретації вказаних біблійних епізодів, однак у його конструкті гарно виглядала паралель «воююча церква – воюючий націоналізм». Автор ж, на мою думку, залишався атеїстом або ж агностиком.

Містичний період. Більшість людей починають глибоко задумуватися над питаннями вічності у другій половині свого життя. Це стосується і Д. Донцова. Якщо в молодому віці він різко негативно ставився до релігії, у зрілому – сприймав її і Церкву передусім як інструменти в побудові й функціюванні національної держави, то у старшому – спостерігаємо глибоке занурення в духовні питання, аж «до заакцептування волюнтаристичного ідеалізму, іраціоналізму і, врешті, навіть містицизму у політичній філософії» (Сосновський, 1974). Щоправда, на відміну від простого обивателя, який піклувався передусім про власне спасіння, автор і надалі переймався життям нації – духовним, містичним, вічним. Як уже зазначено, крім вікового й інших названих чинників, найголовнішим стимулом звернутися до містичного добра

було містичне зло – більшовизм. Тож містичне бачення націоналістичної боротьби почалося в Д. Донцова досить рано, власне, з його прийняттям націоналістичного світогляду. Відтак виокремлення містичного періоду в його ідейному розвитку досить умовне, хоча й зручне для періодизації.

У праці «Націоналізм» (1926), що вийшла задовго до поважного віку автора, є розділ «“Містика” і “реальне життя”», у якому він наголошував на важливості ідеалу, романтики, містики в боротьбі за національну державу. Вважав, що нам треба вчитися від рядових польських чи російських займанців (урядовців, священників, учителів), які працювали в Україні не лише задля платні, а й несли, на їхню думку, «вищу ідею» своєї нації та держави, тобто мали містичну мету. Натомість українські культурні діячі дбали передусім про освіту народу та дешеві товари в кооперативах. Інше – вище – було не на часі (Донцов, 1926). «Як віра втілюється в церкві, так національна містика – в політиці» (Донцов, 1926). У праці «Хрест проти диявола» (1949) є розділ «Тінь диявола впала на землю!», де автор із притаманною йому гострото змалював більшовизм як есхатологічне зло: «Щоб молилися ми не Святій Софії у Києві, не Святому Петрові у Римі, а намісникові Нечистого на землі» (Донцов, 1967с, с. 242). Європа боїться більшовиків, і причину він убачав у дехристиянізації Заходу, адже в Німеччині ще Отто фон Бісмарк (Otto von Bismarck) почав воювати з Церквою, а у Франції і США «усувають ... молитву з шкіл» (Донцов, 1967с, с. 243). І це бідкалася людина, яка перед тим категорично стверджувала: «Ясно, що вплив цілого християнського світогляду ... суперечить завданням школи» (Донцов, 1910, с. 18) і далі: «Церква ... завше була і є залятим ворогом всякої свободи» (Донцов, 1910, с. 28). Щоправда, з того часу минуло чотири десятиліття. До того ж, як зазначив С. Квіт, «критикам Донцова, які закидають йому атеїзм і соціалізм на початку політичної кар’єри, слід визнати, що здатність людини змінювати свої позиції через саморозвиток і критичне ставлення до дійсності, є радше позитивною характеристикою мислячої особистості» (Квіт, 2013, с. 143). Бачимо зовсім іншого автора, який усю культуру Окциденту зводить до християнства, що підтверджує історичність містичної події, коли імператор Костянтин (Constantinus) побачив на небі знак хреста і наказав зобразити його на візантійських прапорах – і тому переміг у битві. У XX ст. у Європі, констатував Д. Донцов, стирають хрести на гербах, забрали хрести зі шкіл – тому вона занепадає, диявол перемагає. Переїхавши за океан, автор побачив дехристиянізацію мегаполісів, порожні храми, натомість спостерігав ідолізацію людини: «Не треба думати, що там, де нидіє Христова наука, ... не здвигається вівтарів якоїсь нової “віри” ... здвигаються вівтарі ідолам матеріалізму» (Донцов, 1955, с. 71). Однак думка його знову й знову поверталася до більшовизму: «Большевизмові ходить передусім про зламання духу християнської людини, щоби вона “падши поклонилася” дияволу» (Донцов, 1955, с. 75). При цьому бачив у більшовизмі загрозу не лише для України, а й для людства загалом.

У передмові до збірки своїх праць «Хрестом і мечем», що вийшла 1967 р. у Торонто, 84-річний автор щиро, без іронічних стилістичних фігур, зазначив, що наша християнська цивілізація у XX ст. мусить боротися з темними силами ординського Сходу, особливо з Москвою, які намагаються «знищити релігію Христа, заступивши її релігією Маркса, Фрейда, Леніна, Троцького чи Мао-Тзе-тунга» (Донцов, 1967d, с. 7). Тому перед Києвом постає велика місія боротьби проти Москви. Цю боротьбу здійснюватиме нова еліта – нові люди, які не вступатимуть у спілку з дияволом, а

боротимуться проти нього хрестом і мечем. Від успіху цієї боротьби, пророчо зауважив Д. Донцов, залежатиме, чи буде Україна (Донцов, 1967а, с. 266). Як бачимо, мало минути понад пів століття роздумів і духовної еволюції, щоб із-під пера гострого критика Церкви та релігії почали з'являтися переконливо християнські слова.

Перспективи подальшого розвитку досліджень. Надзвичайно багата спадщина Д. Донцова потребує глибокого дослідження, осмислення із сучасної перспективи. У подальшому опрацюванні напряму «Д. Донцов і Церква, Д. Донцов і релігія» важливо продовжити герменевтику текстів публіциста, особливо «містичного» періоду, з богословської перспективи; варто дослідити на матеріалі широкої мемуаристики й епістолярію періоди в житті Д. Донцова, коли його можна було б назвати християнином-практиком; важливо глибше дослідити дитячі роки публіциста з огляду на його релігійне оточчя і виховання; продовжити пошук контактів публіциста із представниками духовенства тощо.

Отже, Д. Донцов пройшов тривалий шлях релігійного формування – як особистість і публічний діяч, теоретик українського інтегрального націоналізму. У першому періоді публічного життя (марксистському) автор виступав переконаним ворогом Церкви й гострим критиком релігії. Можна також стверджувати, що він був атеїстом. У другому періоді діяльності (націоналістичному) публіцист активно обстоював значимість релігії та Церкви в організації суспільного життя, знаходив багато точок подібності між релігійним ученням та ідеологією інтегрального націоналізму, також намагався знайти паралелі між методами втілення в життя релігійних ідеалів і націоналістичних. На цьому етапі Д. Донцов досить механічно проєктував релігійні постулати та структурну організацію Церкви як суспільної інституції на діяльність й ідеологію радикального націоналістичного руху. У багатьох текстах цього періоду бачимо передусім дослідника, а не християнина – іронічність, опосередкована критика релігії та клиру залишається. Третій період формування світогляду Д. Донцова щодо релігії та Церкви (містичний) досить умовний хронологічно, оскільки схильність автора до містицизму помітна вже у працях другої половини 20-х років ХХ ст., однак тексти головного теоретика українського інтегрального націоналізму 70-х років ХХ ст. не містять ознак дослідницької препарції, натомість виявляють ознаки щирості. Умовно їх уже можна назвати християнськими. Вважаю, що таку еволюцію світогляду Д. Донцова в релігії спричинили різні історично-психологічні чинники, найголовніший із яких – втілення на практиці боротьби з релігією та Церквою в більшовицькому СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Баган, О. (2010). Дмитро Донцов, вістниківство, націоналізм: питання спадщини і спадковості. В *Д. Донцов, Літературна есеїстика*. Дрогобич, 667–685.

Документи Другого Ватиканського Собору. (2014). Львів: Свічадо.

Донцов, Д. (1910). *Школа а релігія*. Виданє Українського Студентського Союзу. Львів.

Донцов, Д. (1924). *Церква і націоналізм*. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16835>

Донцов, Д. (1926). *Націоналізм*. Львів. <https://www.e-reading.club/bookreader.php/1020751/dmitro-doncov-nacionalizm.html>

Донцов, Д. (1955). Проти антихриста – знак хреста. В *Д. Донцов, Московська отрута*. Торонто; Монреаль: Спілка визволення України, 71–78.

Донцов, Д. (1967а). Від містики до політики. В *Д. Донцов, Хрестом і мечем*. Торонто, 266–318.

Донцов, Д. (1967b). Дух наших історичних традицій. В *Д. Донцов, Хрестом і мечем*. Торонто, 9–77.

Донцов, Д. (1967с). Хрест проти диявола. В *Д. Донцов, Хрестом і мечем*. Торонто, 242–266.

Донцов, Д. (1967d). *Хрестом і мечем*. Торонто.

До процесу о. Смарагда. (1923, 15 листопада). *Загравва*, 265.

Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В. (2011). *Націоналізм і релігія. Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)*. Львів.

Зайцев, О. (2013). Доктрина Дмитра Донцова та її вплив на націоналістичний рух 1920–1940-х років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 24, 1–18.

Квіт, С. (2013). *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет*. Львів: Галицька видавнича спілка.

Ленкавський, С. (1928). Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова. *Розбудова нації*, 7–8.

Мартинець, В. (1949). *Українське підпілля від УВО до ОУН*. Вінніпег.

Мислене древо. (б. р.). <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/Dontsov/Biography.html>

Прокоп, М. (1973). Дмитро Донцов (1883–1973). *Сучасність*, 5, 51–69.

Рудницький, Ю. (2020). *Дмитро Донцов. Нотатки на сторінках біографії і творів*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/5fa294630bc29/>

Сосновський, М. (1974). *Дмитро Донцов: політичний портрет*. Нью-Йорк.

Стефанів, В. (2008а). Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х – 1930-х роках. *Український визвольний рух*, 12, 32–42.

Стефанів, В. (2008б). Релігія та церква в ідеології націоналістичного руху в Україні в 1920–1930-ті роки. *Гілея: науковий вісник*, 14, 34–45.

Франко, І. (1979). *Вічний революціонер. Поезії*. Київ.

Хорват, Б. (1995). Дух католицизму. *Українські проблеми*, 1, 41–79.

Шерех, Ю. (1949). *Думки проти течії: публіцистика*. Мюнхен.

REFERENCES

Bahan, O. (2010). Dmytro Dontsov, vistnykivstvo, natsionalizm: pytannia spadshchyny i spadkovosty. In *D. Dontsov, Literaturna eseistyka*. Drohobych, 667–685 (in Ukrainian).

Dokumenty Druhoho Vatykanskoho Soboru. (2014). Lviv: Svichado (in Ukrainian).

Dontsov, D. (1910). *Shkola a relihiia. Vydanie Ukrainskoho Studentskoho Soiuzu*. Lviv (in Ukrainian).

Dontsov, D. (1924). *Tserkva i natsionalizm*. <https://www.ukrplib.com.ua/books/printit.php?tid=16835> (in Ukrainian).

Dontsov, D. (1926). *Natsionalizm*. Lviv. <https://www.e-reading.club/bookreader.php/1020751/dmitro-doncov-nacionalizm.html> (in Ukrainian).

Dontsov, D. (1955). Proty antykhrysta – znak khresta. In *D. Dontsov, Moskovska otruta*. Toronto; Montreal: Spilka vyzvolennia Ukrainy, 71–78 (in Ukrainian).

- Dontsov, D. (1967a). Vid mistyky do polityky. In *D. Dontsov, Khrestom i mechem*. Toronto, 266–318 (in Ukrainian).
- Dontsov, D. (1967b). Dukh nashykh istorychnykh tradytsii. In *D. Dontsov, Khrestom i mechem*. Toronto, 9–77 (in Ukrainian).
- Dontsov, D. (1967c). Khrest proty dyiavola. In *D. Dontsov, Khrestom i mechem*. Toronto, 242–266 (in Ukrainian).
- Dontsov, D. (1967d). *Khrestom i mechem*. Toronto (in Ukrainian).
- Do protsesu o. Smarahda. (1923, Lystopad 15). *Zahrava*, 265 (in Ukrainian).
- Zaitsev, O., Behen, O., & Stefaniv, V. (2011). *Natsionalizm i relihiia. Hreko-Katolytska Tserkva ta ukrainskyi natsionalistychnyi rukh u Halychyni (1920–1930-ti roky)*. Lviv (in Ukrainian).
- Zaitsev, O. (2013). Doktryna Dmytra Dontsova ta yii vplyv na natsionalistychnyi rukh 1920–1940-kh rokiv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 24, 1–18 (in Ukrainian).
- Kvit, S. (2013). *Dmytro Dontsov: ideolohichni portret*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka (in Ukrainian).
- Lenkavskiy, S. (1928). Filosofichni pidstavy «Natsionalizmu» Dontsova. *Rozbudova natsii*, 7–8 (in Ukrainian).
- Martynets, V. (1949). *Ukrainske pidpillia vid UVO do OUN*. Vinnipeh (in Ukrainian).
- Myslene drevo*. (n. d.). <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/Dontsov/Biography.html> (in Ukrainian).
- Prokop, M. (1973). Dmytro Dontsov (1883–1973). *Suchasnist*, 5, 51–69 (in Ukrainian).
- Rudnytskyi, Yu. (2020). *Dmytro Dontsov. Notatky na storinkakh biohrafii i tvoriv*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/5fa294630bc29/> (in Ukrainian)
- Sosnovskiy, M. (1974). *Dmytro Dontsov: politychnyi portret*. Niu-Iork (in Ukrainian).
- Stefaniv, V. (2008a). Dyskusiia mizh Hreko-Katolytskoiu Tserkvoiu ta Orhanizatsiieiu Ukrainskykh Natsionalistiv pro aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva v 1920-kh – 1930-kh rokakh. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 12, 32–42 (in Ukrainian).
- Stefaniv, V. (2008b). Relihiia ta tserkva v ideolohii natsionalistychnoho rukhu v Ukraini v 1920–1930-ti roky. *Hileia: naukovi visnyk*, 14, 34–45 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1979). *Vichnyi revoliutsioner. Poezii*. Kyiv (in Ukrainian).
- Khorvat, B. (1995). Dukh katolytsyzmu. *Ukrainski problemy*, 1, 41–79 (in Ukrainian).
- Sherekh, Yu. (1949). *Dumky proty techii: publitsystyka*. Miunkhen (in Ukrainian).

Vasyl STEFANIV

PhD (History)

Associate Professor of the Department of History

The Faculty of Humanities

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0667-7069>

e-mail: stefaniv@ucu.edu.ua

DMYTRO DONTSOV AND RELIGION: EVIDENCE OF TEXTS AND CONTEXTS

The evolution of the views on religion and the Church held by D. Dontsov, the theorist of integral nationalism, is traced, with particular attention given to the historical

and psychological reasons behind these transformations. It has been established that in the first period of his public activity (the Marxist period), D. Dontsov held strongly negative views on religion, particularly regarding its teaching in schools. At that time, he believed that religion and the Church served as tools used by the state to politically and economically oppress the masses. It is revealed that these views of the young publicist were largely influenced by the widespread popularity of socialist ideas in Europe, which impacted many prominent intellectuals of the time. Socialist ideas were perceived as progressive and capable of transforming the social order for the better.

In the second period of his activity (the nationalist period), D. Dontsov acknowledges the significant role of religion and the Church in the functioning of society. He views the Church as a consolidating force in the transformation of a tribe into a nation and even notes ideological and structural similarities between integral nationalism and religion. According to Dontsov, just as the faithful serve their absolute – God – nationalists serve their own absolute – the nation. In service to their ideal, both a faithful Catholic and a committed nationalist are ready to make great sacrifices, even give their lives.

The article determined that the radical change in D. Dontsov's attitude toward religion and the Church was primarily the result of his observations of Bolshevik activity in Soviet Ukraine. The Bolsheviks actively implemented Marxist principles: destroying churches, executing priests and teachers, burning books, and, of course, banning religious education in schools – something Dontsov himself had advocated for in the 1910^s.

Despite recognizing the important educational and organizational role of the Church in social life, particularly in that of the Ukrainian people, D. Dontsov's works from that period reveal no signs of personal Christian conviction. On the contrary, irony and criticism toward Christianity remain present in his writings. Thus, his turn to religious ideology and church structure appears to be purely pragmatic: he was «observing» what could be utilized for the creation of an effective nationalist ideology and a functional structure for a nationalist organization.

Over time, D. Dontsov's interest in religious dogma intensified, prompting the identification of another phase in his political thought – the mystical period (chronologically loosely defined). He came to view Russian Bolshevism as a servant of the devil, while the Ukrainian nation and the Ukrainian Church were seen as servants of God. His later texts contain fewer sharp critiques of the Church or religion and are increasingly imbued with religious pathos. Thus, D. Dontsov's views – as both a publicist and an individual – on religion and the Church underwent profound changes throughout his life, driven primarily by historical and, to a lesser extent, psychological factors.

Key words: Church, religion, education, national state, integral nationalism, socialism, national elite.